

Lublin, 29.11.2021 r

dr hab. szt. **Robert Kuśmirowski**, Profesor UMCS Lublin

Katedra Intermediów i Rzeźby, Wydział Artystyczny

Instytut Sztuk Pięknych UMCS w Lublinie

.....

Recenzja rozprawy doktorskiej oraz dorobku artystycznego mgr Michała Klasika, sporządzona w związku z przewodem doktorskim w dziedzinie sztuk plastycznych w dyscyplinie artystycznej sztuki piękne wszczętym przez Radę Naukową Instytutu Sztuk Plastycznych Wydziału Sztuki i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach i tematem pracy doktorskiej:

"Mimo negocjacji nie udało się osiągnąć zawieszenia broni"

.....

INFORMCJE OGÓLNE O KANDYDACIE

Spełniając wymóg formalny przytoczę na wstępie informacje o kandydacie dotyczące aktywności artystycznej, wystawienniczej i organizacyjnej mgr Michała Klasika. Biorąc pod uwagę jego bardzo osobistą i niejednorodną aktywność proponuję zapoznać się pokrótce z: wykształceniem, praktyką zawodową, wystawami a następnie analizą twórczości i pracy doktorskiej. Michał Klasik, urodzony w 1978 roku w Rybniku. Absolwent Wydziału Artystycznego Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie. W 2010 roku uzyskał dyplom z rzeźby oraz dyplom dodatkowy z ceramiki. Od 2015 roku doktorant Wydziału Artystycznego swojej macierzystej uczelni. Współtwórca kolektywu

„Bezpośrednio”. Zajmuje się wszelkiego rodzaju działaniami przestrzennymi w obrębie rzeźby, ceramiki, ale też dźwięku. Jego realizacje mają często charakter performatywny. Dodatkowo zwraca uwagę i budzi szacunek wszechstronność tego, wciąż młodego mentalnie artysty, oraz dynamiczny rozwój w zakresie ewolucji języka wizualnego, poprzez kreatywne i celowe włączanie w obszar swoich rozwiązań, nowych form komunikacji optycznej oraz dźwiękowej.

OCENA DOROBKU ARTYSTYCZNEGO

Mgr Michał Klasik uczestniczy w życiu artystycznym, dając ogromny wkład w rozwój dziedziny. Wykłada, prowadzi warsztaty, jest organizatorem, pomysłodawcą, kuratorem różnorodnych wydarzeń artystycznych. Odgrywa ważną rolę pedagoga i uczestnika wystaw (również tych niszowych), prowadzi dyskurs ze społeczeństwem, starszymi i młodszymi adeptami sztuki współczesnej. Jest autorem licznych wystąpień performatywnych, na rzecz kultury wielkomiejskiej, wiejskiej i kulturowego rozwoju różnych środowisk twórczych.

Wybrane wydarzenia artystyczne:

- „Pulsacje”, w ramach projektu „Kwestia czasu”, Muzeum Miejskie w Siemianowicach Śląskich 2020.
- „RE_TRANS_MISJE”, Dom Muz w Toruniu 2019.
- „Pole minowe”, BWA „Sokół”, Nowy Sącz 2019.
- „Directly” Nutting Gallery, West Virginia, USA 2018.
- „Klasik, Grudniewska, Osadnik”, wystawa doktorantów, Dom Narodowy, Cieszyn 2017.
- „Marzyciel 4” w ramach Festiwalu ART.+ , Cieszyn 2017 .
- „Przeniesienie” akcja rzeźbiarska, Centrum Rzeźby Polskiej w Orońsku
- „Słowa”, realizacja site specific z Michaliną Klasik w ramach zaproszenia do udziału w Festiwalu ART.+ , pustostany w Wenecji Cieszyńskiej 2016.
- „Bezpośrednio”, Galeria WST w Katowicach 2016.
- „Bezpośrednio” Galeria Szyb Wilson, Katowice 2014.
- „Wyobraźnia”, Galeria ZPAP, Gliwice 2013.
- „Projekt Dreamer”, Galeria Szewska, Wrocław 2011.
- 9 Triennale Grafiki Polskiej, Nowe Muzeum Śląskie 2015. Praca w konkursie - „Zaćmienie”

- Realizacja krótkometrażowego filmu promującego wystawę „Pomiędzy” dla SMTG w Krakowie 2015.
- „Horyzonty”, autor dźwięku do pracy „Źródło”, Rondo Sztuki, Katowice 2013.
- „Źródła”, intermedialna realizacja, autor muzyki, CSW Kronika, Bytom 2010.
- „Marzyciel”, interaktywny obiekt, Festiwal Sztuki Wysokiej, Bytom 2010.
- „Patyki”, performance, instalacja, Wenecja, Włochy 2009.
- Współpraca przy organizacji wystawy retrospektywnej Romana Staraka (nagranie i opracowanie wideo „Widok z okna artysty”), Rondo Sztuki, Katowice 2019.

Praca organizacyjna i opieka merytoryczna:

- Wystawa Rzeźby studentów Uniwersytetu Śląskiego w Galerii Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach.
- W latach 2016 do 2019 organizacja wystaw przeglądowych pracowni rzeźby prof. Andrzeja Szarka oraz współorganizacja wystaw Pracowni Rzeźby dr hab. Krystyny Pasterczyk.
- W latach 2016-2018 - opieka artystyczna, kuratorska, organizacyjna nad galerią uniwersytecką 36.6 w Cieszynie.
- Kuratorstwo wystawy „6 miejsc” prezentującej prace studentek i studentów Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach.
- Organizacja wystawy „Stan posiadania” prezentującej pracownie artystyczne Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie.
- Wystawa doktorantów „Ćwiczenia z Przestrzeni” – praca kuratorska.
- Wystawa doktorantów „Tędy” - praca kuratorska.

Próbując prześledzić ważne początki działalności Michała Klasika (zresztą on sam sięga początków swojego działania w pracy doktorskiej) wnioskuję, że skupiał się na pewnej skrajności. Różnicy kultury wsi (w której autor wyrastał), z napływową kulturą amerykańską lat 70-80 XX wieku. Gotowe wzorce zachowań, postaw ludzkich czy idoli popkultury, mocno wpłynęły "wiosną życia" wraz z zapachem wolności i bogactwem estetycznym. Z drugiej strony był to również czas dorastania, czas poszukiwania autorytetów z najbliższego otoczenia. Tu pojawia się postać jego Dziadka Stanisława. Od niego dostał pierwsze dłuto stolarskie. Tak zaczyna się poszukiwanie rzeźby. Drewno skłania do poszukiwań w przeszłości, w tradycjach rodzinnych i ludowych, jednak to nie w smak doznań i odkryć młodego człowieka, to tylko pewne ważne doświadczenie i umiejętność. Ameryka zaś fascynuje. Jest marzeniem, jest niedoścignionym wzorem i obietnicą wzbogaconego jestestwa. Po kilku życiowych

zakrętach Michał dociera w końcu do Andy'ego Warhola i jego ikonicznej pracy "banan". Zaczyna łączyć to co zamorskie, upragnione i słodkie z jego drewnianą kulturą, której tylko doświadczył, której drzazgi i słoje są mu dobrze znane. Nie wie nawet czy to jego kultura, czy być może to zlepek tej i wielu innych. Michał Klasik postanowił zrobić to, co większość osób potrafiło zrobić w tamtych czasach najlepiej, wytworzyć wszystkie potrzeby materialne własnoręcznie i wszystkie niezbędne do takich prac narzędzia. Tak powstaje wystrugany z drzewa wiśni banan a raczej przedmiot przywołujący nam coś co znamy jako owoc. W trakcie takiej pracy, wydobywania kształtu, powolnego tracenia materiału dużo się rozmyśla, pozwala na to mała forma samej pracy. Można wygodnie usiąść. Nie potrzeba dużo światła. No i ręce mają zajęcie. Warunki idealne. Tak zaczyna się podróż mentalna autora...rozważając o zamianie wiśni w banana. To ważny moment życia Michała, obciążający dalsze jego lata i ustawiający kolejne realizacje artystyczne, jako te wyrwane Ziemi i człowiekowi z jej uprawy.

Ciekawostką i ukoronowaniem tej realizacji było zawiezenie na działania artystyczne wyrzeźbionego banana do Pittsburgha w Stanach Zjednoczonych Ameryki a konkretnie do *West Liberty University*, czyli miasta ostatnich dni Warhola. Tam mieści się też jego Muzeum, wielki magazyn, w którym artysta przetrzymywał setki zakupionych przez siebie paczek, których nigdy nie zdążył otworzyć by skonsumować ich zawartość. Tak pewne marzenie o Ameryce i zaciśniętej pętli konsumpcjonizmu zawija do portu, dając polskiemu artyście nowe wyobrażenie i doświadczenie na dalszą drogę.

Powstaje też szereg prac z szacunkiem do samej Ziemi ale też o nieumiejętnym gospodarowaniu naturalnych zasobów naszej planety i samej ziemi jako materiału wyjściowego, ważnego czy wręcz najważniejszego dla wyrażenia współzależności z macierzą. Praca "**Przeniesienie**" z 2016 roku w Centrum Rzeźby Polskiej w Orońsku dotyka spraw szacunku do miejsc i przenoszonych z nich przedmiotów. Przenosiny kamienia na inne miejsce odbywa się w opiece prac iście archeologicznej, fundując mu pełną kartę inwentarzową i dokumentacyjną jak i odlew-pamiętkę, jako *pierwoślad* z zabiegu jego przeniesienia. Realizacja artystyczna "**Gniazdo 2016-2019**" to permanentna potrzeba budowania azylu, okupiona lękiem dnia następnego, potrzebą bezpieczeństwa, nie bacząc na kruchość użytych materiałów i konieczności sezonowego odbudowywania obiektu. Podobnym ukłonem do zasobów

występujących w naturze jest praca "**Z Ziemi**" gdzie w technice raku udało się przywołać ślady skalne na wzór wyflukanych gładów o regularnych kształtach i monochromatycznym ubarwieniu. Dzięki zastosowanym tu ceramicznym technikom, kamienie-ślady pretendują do okazów wiekowych, nastawiając odbiorcę na próbę odczytania wieku tych skamielin i podejścia do nich jak do ostatnich przedstawicieli takich *cer-emonitów*.

OCENA PRACY DOKTORSKIEJ

Przewód doktorski Pana Michała Klasika został wszczęty 04.07.2018 roku i był realizowany pod opieką promotora Profesora **Andrzeja Szarka**. Temat rozprawy: "*Mimo negocjacji nie udało się osiągnąć zawieszenia broni*" został zaczerpnięty z podsłuchanych komunikatów w rozgłosni radiowej, podczas aneksji Krymu przez Rosję. Zakres pracy artystycznej będącej przedmiotem postępowania o nadanie stopnia doktora obejmuje: opis pracy planowanej do wykonania w przestrzeni publicznej i sprowadzenia jej reprezentacji do pomieszczeń Galerii Uniwersyteckiej w Cieszynie, serię obiektów rysunkowych o ilości 2 sztuk, jako dodatek lepszego zrozumienia intencji autora, 3 ilustracji zdjęciowych zawartych w pracy pisemnej zebranej w 65 stronach małej książeczki. Dodatkiem do pracy jest płyta CD w której są ujęte wszystkie niezbędne dokumenty, opisy prac związane z przewodem doktorskim oraz plik dźwiękowy będący stereofoniczną prezentacją części dźwiękowej samej instalacji.

Planowany i opisany w tej rozprawie spektakl, jako działanie performatywne *site-specific*, jest instalacją artystyczną z dedykowanym dźwiękiem - komunikatem. Ten zbiór nagrań stanowi tu podstawę pracy, złożonej w dużej mierze z okablowania i wyprowadzonych przez nie głośników, będące indywidualnym i dopisanym do każdego głosu urządzeniem nagłaśniającym, tak cennym tu wielogłosem społecznym, który nurtuje opisywanego artystę. Są to nagrania przesłane przez ludzi z różnych krajów, które na prośbę autora przez swój naturalny wydźwięk i innej kultury językowej przekłamuje nas lub dramatyzuje ów przekaz, puszczone z *kołchoźników* [1] zawartych w instalacji artystycznej. Głośniki te, to zbiór sierocych obiektów głośnikowych, pochodzących z różnych źródeł, osób, miejsc tj. szkół, mieszkań, kościołów czy

zakładów pracy. Posiadają własną historię, pamięć miejsca i wygłaszały już wcześniej pewne komunikaty. To ważne. Materiał dźwiękowy jest punktem wyjścia w tej pracy do wykonania przestrzennej pracy i ma pozostać jej częścią. Drugim z materiałów, który jest tu nie mniej ważny od wspomnianego dźwięku to polna ziemia. To symboliczne jej posiadanie, zajmowanie i dzielenie się nią. Z zwiezionej do galerii ziemi (gleby) powstanie obiekt przywołujący (w pierwszym odbiorze tej pracy) widok zaoranego pola. Ziemia będzie też podatna na obecność odbiorcy, licząc na wydeptanie ścieżek i większego placu z zebrania się w tym miejscu większej liczby osób. Całość zostanie poprzedzona jeszcze jednym działaniem performatywnym, w celu pozyskania niezbędnego doświadczenia do powyższej instalacji. będzie to akt wykopania dołu w ziemi, pracowni, schronienia, domu, azylu a być może i okopu. Do tej akcji nie będzie potrzebna dokumentacja i nie stanie się podstawą pracy doktorskiej. Jest to jednak zabieg konieczny, wprowadzający artystę do zanurzenia się w odmęty pramatki Ziemi po to, by móc szczerze rozmawiać o eteryzmach i konstrukcjach planowanej realizacji w przestrzeni Galerii. Celem takiego przebiegu prac jest doświadczenie własnego ciała. Ma ono być pierwsze a odniesienia językowe ma nastąpić po jego zakończeniu. Autor porównuje ten akt do praktyk i technik szamańskich, mających na celu sięgnięcie do źródeł i prawiedzy.

Innym zjawiskiem, wynikającym z prac Michała czy zaanektowania do swojej pracy kulturowej kakofonii, jest jej podatność do fragmentaryzacji. Nie jest ona synonimem dekompozycji, ale raczej rekompozycji – odtworzeniem nowej całości po okresie czasowego rozpadu, spowodowanego przez szereg złych praktyk nakładanych na Ziemię. Okazało się, że to, co wydawało się jednolite, składa się w rzeczywistości z elementów różnego pochodzenia. To dla Michała ważne formułowanie nowego życia na ciągle przydeptywanych warstwach rozkładu naszej cywilizacji i odchodów z nią związanych. To niemal religia...*"wiara w Ziemię, postrzegana jako jedyne miejsce człowieka. To zgoła banalne stwierdzenie, że łączy nas miejsce zamieszkania...Istotą mojego projektu jest proces jego powstawania i współpraca przy jego tworzeniu. Poszukiwania tego co jest wspólne, co bez względu na to kim jesteśmy, w jakim kręgu kulturowym się obracamy, stanowi dla nas wartość nadrzędną. To także wspólna próba obnażania tego, co stawiane jest na drodze rozwiązywania istotnych, ogólnoludzkich problemów".[2]*

Ponowoczesność (postmodernizm) jako formacja kulturowa ukazała, że istnieje wiele kultur, tradycji, przeżywanych światów, gier językowych i nie należy ich redukować do jednego dominującego dyskursu, a właściwe je poznać i wykorzystać ową polifonię!
[3] Tak jak to chce uczynić Michał Klasik w swoich działaniach artystycznych. Usłyszeć by inaczej to zrozumieć, doświadczyć by być przekonanym, co przekazać innym.

OCENA DYSERTACJI PISEMNEJ

Rozprawa składa się z wprowadzenia, 5 rozdziałów opisu pracy i podsumowania. Zawiera przedstawienie zakresu problemu badawczego, opis struktury pracy, a ponadto omówienie kluczowych działań, prowadzonych od początku swojej drogi twórczej, co zapewnia przejrzystość chronologiczną. Praca pisemna stanowi krótki, analityczny raport obejmujący wszystkie fazy procesu badawczego i projektowego, który dowodzi dużej samoświadomości Artysty. Odnajdziemy w niej przede wszystkim szacunek do osób i spraw "przyziemnych". Wypracowanie sposobu i metody pracy badawczej nad przemijaniem lub osłabianiem kondycji człowieka w przyspieszonym życiu i wypieranej pracy ręcznej. Dzięki pracy u podstaw, powstawało wiele nowatorskich technik, niczym nieopohamowanych obrazów, rzeźb, montaży, dźwięku, przemówienia, wystąpienia czy obiekty użyteczności humanitarnej.

Powstał interesujący raport, którego przedmiotem jest trafny autorski komentarz do prezentowanych prac i obranej tematyki. Klasik w jasny sposób zdefiniował zagadnienie projektowe, przyjął właściwe założenia w zakresie metody postępowania oraz narzędzi, dzięki czemu poszerzył obszar swoich badań o kolejne wymiary kreatywności.

"W takim ujęciu można założyć, że nie ma nic do oglądania, ponieważ celem jest uczestnictwo. Obraz jaki ma zostać wykreowany, powstaje w przestrzeni symbolicznej. Tam następuje jego indywidualna kreacja. „Przestrzeń symboliczna” to obszar wyobraźni, w której gromadzą się gotowe symbole, podlegające osobistemu rozszyfrowaniu, fabularyzacji. Doświadczenia ciała są poza obrazowaniem, pozostają często w obszarze niesprecyzowanego, nienazwanego. Jeśli są to wyjątkowe wrażenia, istnieje prawdopodobieństwo próby powrotu do ich interpretowania, rozumienia..."[4]

Bardzo trafnie zsumował niemal wszystkie bolączki świata widzianego i deptanego. Oddając tym samym dysertację dopełniającą jej wymogi i co ważne, z dość minimalistyczną, monochromatyczną i wysublimowaną, jak na dzisiejszą sztukę, ikonografią.

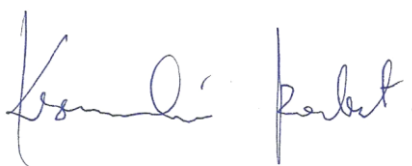
KONKLUZJA

W rozumieniu działania artysty nie możemy pomijać szerokiego kontekstu społecznego i Michał Klasik w pełni sobie z niego zdaje sprawę. Uwikłani w rynki sztuki, różne działania post-kulturowe, ideologiczne reprezentacje... sami możemy stać się symulacją krytycznego spojrzenia i zabiegając o wysublimowany obiekt artystyczny odpowiadamy za współudział w powszechnej konsumpcji. Zastosowana przez artystę gra symulacji, fonizacji obecnych problemów i ich wizualnego przywołania jest w ostateczności wysiłkiem skierowanym w stronę realności świata, który odbity w jego działaniu pozwala zobaczyć nam również samych siebie.

Na podstawie przedstawionej przez mgr Michała Klasika rozprawy i pracy doktorskiej oraz dorobku artystycznego, organizacyjnego i popularyzatorskiego stwierdzam, że kandydat spełnia wymogi określone w Ustawie o stopniach naukowych i tytułach naukowych oraz stopniach i tytułach w zakresie sztuki z dnia 14.03.2003r. Jednoznacznie pozytywnie oceniam dorobek artystyczny, zawartość merytoryczną rozprawy doktorskiej i wysiłek twórczy włożony w realizację dość złożonej koncepcyjnie pracy *"Mimo negocjacji nie udało się osiągnąć zawieszenia broni"*. Pozostaję pod dużym wrażeniem zaangażowania Klasika nie tylko w samo tworzenie wartościowych artefaktów, ale także mocno brzmiącego głosu artysty, oddanego problemom społecznym i budzącym emocje komunikaty, dedykowane zmasowanej tkance ludzkiej, udającą dobrobyt mentalny w urbanistycznych gettach, nie mającej pomysłu jak z niego wyjść. Biorąc pod uwagę te wszystkie wymienione przeze mnie fakty, z pełnym przekonaniem popieram wniosek o nadanie magistrowi Michałowi Klasikowi stopnia doktora sztuki, przez Radę Naukową Wydziału Sztuki i Nauki o Edukacji, Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

dr hab. szt. Robert Kuśmirowski, Prof. UMCS

.....
INFORMACJE O AUTORZE RECENZJI. ROBERT KUŚMIROWSKI. Performer, autor instalacji, obiektów, fotografii, rysunków. Urodzony w 1973 roku w Łodzi.

W latach 1998-2003 studiował na Wydziale Artystycznym Instytutu Sztuk Pięknych na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, gdzie uzyskał dyplom w pracowni Rzeźby Monumentalnej prof. Sławomira Andrzeja Mieleszki. W roku akademickim 2002-2003 przebywał na stypendium w Pracowni Metalu i Modelowania na Uniwersytecie Rennes 2 oraz Beaux-Arts Rennes. Związany z Fundacją Galerii Foksal w Warszawie, Johnen Galerie w Berlinie, Guido Costa Projects w Turynie. Laureat Paszportów "Polityki" i Dorocznej Nagrody MKiDN w dziedzinie Sztuk Wizualnych za 2011r oraz wielu innych nagród. Mieszka i pracuje w Lublinie. Od 2007 roku zatrudniony na macierzystej uczelni Instytutu Sztuki Pięknych WA UMCS w Lublinie, Zakład Intermediów oraz Sammer Academy in Salzburg (2013-2014). Większość jego prac oparta jest na rekonstrukcji i kopiowaniu starych przedmiotów, dokumentów, fotografii, a raczej tworzeniu ich łudząco podobnych imitacji. Zazwyczaj nie mają one swego określonego pierwowzoru, a jedynie przywołują kulturę materialną pewnej epoki. Zawsze jednak cechuje je obsesyjna dokładność i skrupulatność. W większych instalacjach ujawnia się też kolekcjonerskie zamiłowanie artysty - nagromadzone przedmioty tworzą wówczas trudne do ogarnięcia zbiory, określone przez Joannę Mytkowską jako "barok nadmiaru i entropia detali". W ten sposób Kuśmirowski odwołuje się do pamięci, historii i nostalgii, jaka towarzyszy kulturze wizualnej z odległej i nieco bliższej przeszłości powoli znikającej pod kolejnymi warstwami. Dzięki temu w jego pracach ujawnia się też wątek wanitatywny - odtwarzanie minionej kultury materialnej staje się sposobem podejmowania tematu krótkotrwałości, przemijalności i śmierci. Podobny charakter mają też jego akcje i działania performerskie, czasami uzupełniane komponowaną przez niego muzyką.

.....

Przypisy:

[1] **Głośnik radiowęzłowy** – głośnik z regulatorem natężenia dźwięku, zamknięty w obudowie, wyposażony w przewód połączeniowy ze specjalną wtyczką. Służył do słuchania audycji radiowych rozpowszechnianych za pomocą radiofonii przewodowej. Przez użytkowników często nazywany kołchoźnikiem (od kołchoz).

[2] Michał Klasik "Mimo negocjacji nie udało się osiągnąć zawieszenia broni". Praca doktorska s. 15

[3] Magdalena Majchrzyk "Mass kultura, popkultura, postkultura – transformacje pojęcia „kultury współczesnej”, <http://dx.doi.org/10.18778/8088-061-0.02>

[4] Michał Klasik "Mimo negocjacji nie udało się osiągnąć zawieszenia broni". Praca doktorska s. 37

Bibliografia:

Guy Debord, „Społeczeństwo spektaklu” oraz „Rozważania o społeczeństwie spektaklu”, tłumaczenie Mateusz Kwaterko, PIW, 2006

Technologie widzenia, czyli media w poszukiwaniu autora: Wim Wenders, Andrzej Gwóźdź, Universitas, Kraków 2000

Elias Canetti, „Masa i władza”, przekład: Eliza Borg i Maria Przybyłowska, Czytelnik Warszawa, 1996

Estetyczne przestrzenie współczesności, Praca zbiorowa pod red. Anny Zeidler - Janiszewskiej, Instytut Kultury, 1996 Warszawa

Lev Manovicz, Język nowych mediów, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2006

„Sztuka w kulturze płynności”, Alicja Kępińska, Wydawnictwo Galerii Arsenał, Poznań 2003

Walter Benjamin, *„Twórca jako wytwórca”*, red. Hubert Orłowski, wstęp Jerzy Kmita, tłum. Hubert Orłowski i inni, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1975r.

Jan Białostocki, *„Pojęcia problemy, metody współczesnej nauki o sztuce”*, PWN Warszawa 1976r.

Nelson Goodman, *„Sztuka i autentyczność”*, Denis Dutton, Ed. *Forger in art*, Berkeley: University of California Press, 1983r.

William Desmond, *„Art and the Absolute”: A Study of Hegel's Aesthetics*, State University of New York, 1986r.

Elliot Aronson, *„Człowiek istota społeczna”*, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa 1998r.

Pierre Lévy, *„Drugi potop”*, [w:] *„Nowe media w komunikacji społecznej w XX wieku”*, tłum. J. Budzyk, red. M. Hopfinger, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002, s. 373-390.